زمان کەرەستەی سەرەکی ئەدەبە

ن: حەمە کەریم عارف

زمان یەکێکە لە داهێنان و دەستکەوتە هەرە گرینگەکانی تیرەی بەشەرو لە گیانلەبەرەکانی دیکەی جیاکردووەتەوە، لەوساوەی کە بەشەر زمانی داهێناوە لە هەموو ئاستێکی جڤاکی و حەیاتی و فەلسەفی و هونەرییەوە، کەوتووەتە خۆ گێڕانەوەو لە گومناوی ڕزگاری بووە. دیارە ئامیان و بەردی بناغەی هونەر، کە لێرەدا ئەدەبیاتمان مەبەستە، زمان بۆخۆی بەبەردی بناغەی ژیار و شارستانیەتی هەر کۆمەڵگەیەکی بەشەری دێتە ژماردن و..شارستانیەتیش کەلەپوور ومیراتی خەلک و خوا و کۆمەڵگەێن بەشەری جیاوازە و، یەکێکە لە دەستکەوت و تایبەتمەندیەکانی تیرەی بەشەر.. خود گێڕانەوە یان گێڕانەوە تاکو ئەمڕۆش یەکێکە لە ڕەگەزە گرینگ و هەستیارەکانی ئەدەبیات، ئەدەبیاتیش بێژی نەبێژی بەشێکە لە ژیار وشارستانیەت، یانی ئەگەر نەبێت بە پڕکێشی و زێدەڕۆیی دکارم بێژم دەقی ئەدەبی، بەتایبەتی ئەدەبیاتی گێڕانەوە، وەکو دیاردەیەکی ئیستاتیکی واقیعی دەکاتە مێژوویەکی تایبەتی و هونەری، مێژوو ئەگەر ڕاستگۆیانە و بێ لایەنانە نووسرابێ، دەکاتە چیرۆکێکی ناهونەری.. بۆیە هەندێجار ئەوەی تێکستێکی ئەدەبی دەربارەی ڕەوش و حاڵ و ئەحواڵی خەڵکی سەردەمێکی دیاریکراو دەماندات، زۆر زیاترە لەوەی تۆماری مێژوو دەمانداتێ.. ئەمەش سەر بۆ ئەوە دەکێشێت کە نووسەر تەنیا لەژێر هەژموون و کاریگەری و باندۆری کۆمەڵگەدا نییە، بەڵکو ئەویش کاریگەری و باندۆری بەسەر کۆمەڵگەوە هەیە وهەردوو لای ئەم هاوکێشەیە لە کارلێکی تەواودان.. واتە هەوڵی هەوڵی هونەری تەنیا کۆپی کردنی مووبەمووی واقیع و ژیان، وەکو خۆی نییە، بەڵکو هونەراندنیەتی.. بۆیە دەشێت لێکۆڵینەوەی ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەر ئەدەبیاتی هەر کۆمەڵگەیەکدا دێت، یارمەتیدەر بێت بۆ ناسین و پەی بردن بەو گەشە ونەشە و گۆڕانانەی بەسەر کەلتوور و ژێرخانی فەرهەنگی و شارستانی ئەو کۆمەڵگایەدا هاتووە. ڕاستە ئەدەبیات لە پێناسە گشتیەکەیدا دەکاتە بەرهەمهێنانی هونەریانە و ئیستاتیکی زمان و لەزەتێکی ئیستاتیکی بە وەرگر دەبەخشێت، بەڵام هەندێ بەرهەمی ئەدەبی هەن، ئەوەندە بە قووڵی هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و جڤاکی سەردەمی خۆیان شەن و کەو کردووە کە هەندێجار لەسەرچاوە گرینگەکانی کۆمەڵناسی زیاتر پشتیان پێدەبەسترێ و متمانەیان پێدەکرێت.. لەم بارەیەوە بالزاک و چارلز دیکنز بە نموونە دەهێنرێنەوەو دەگوترێ ئەگەر شارەزایی ونۆڕینی وردی کۆمەڵناسیان نەبوایە هەرگیز وەکو پێشەنگانی ڕۆمانی ڕیالیستی لە مێژوودا بە نەمری نەدەمانەوە.. بەهەرحاڵ ڕاوبۆچوونی زۆر و هەمەجۆر و تەنانەت هەڤدژیش سەبارەت بە کۆمەڵناسی ئەدەبیات و هونەر هەیە، هەندێک پێیان وایە کە " کۆمەڵناسی هونەرو ئەدەبیات،

لقێکە لە زانستی کۆمەڵناسی کەلە پێکهاتە وباندۆری جڤاکی هونەر و ئەدەبیات و پەیوەندی نێوان کۆمەڵگە و هونەر دەکۆڵێتەوە. بەهەرحاڵ لەمەوە دەگەینە ئەم ئەنجامگیرییە کە دەقی ئەدەبی، چەندیش خەیاڵی بێ، ڕەگی دەچێتەوە سەر واقیع وکەم وزۆر، دوور ونزیک، ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ، بویەر و واریقاتی سەردەمی خۆی دەنوێنێت. واتە بەم پێیە، دەکرێ لەڕێگەی موتاڵا وخوێندنەوەی دەقی ئەدەبی ڕەسەنەوە، کەم دابێژێک پەی بە مێژوو و شێوەی ژیانی خەڵکی سەردەم و قۆناغێکی دیاریکراو ببرێت... هەڵبەتە هونەر و ئەدەبیاتیش بە گوێرەی پێداویستییەکانی ژیانی بەشەر دەگۆڕێت ولە پرۆسەی گۆڕان ناخەلەسێت.. هەر لەم پێوەدانگەوە، گەلێک لە تیوریسینی ئەدەبی ئەمرۆ، پێیان وایە هەر خوێنەرێک کە دەقێ دەخوێنێتەوە وهەرجارێ کە هەمان دەق دەخوێنێتەوە، بەجۆرێکی جیاواز دەیخوێنێتەوە، چوونکە لە سایەی هەلو مەرج وزەمینەیەکی جیاوازدا دەیخوێنێتەوە، وەکو ئەوە وایە دەقێکی جیاواز بخوێنێتەوە، بەم پێیە و لەم ڕوانگەیەوە " کۆمەڵناسی دەق " وەکو لقێک لە کۆمەڵناسی ئەدەبیات دەخرێتەڕوو.. ئیدی بەمجۆرە هەندیک لە پسپۆڕان و شارەزایانی ئەم بوارە پێیان وایە کۆمەڵناسی ئەدەبیات لە چەمک و مانا گشتیەکەیدا، هاوتای "ڕەخنەی جڤاکی " دەقی ئەدەبییە و، هەندێک لە شارەزایان ڕەخنەی کۆمەڵایەتی، بە لقێکی دیکەی کۆمەڵناسی ئەدەبیات دەزانن.

***

ئینسان بوونەوەرێکی بیرکەرەوە، زماندار، کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئەزموونگەرایە، هەر کاروکردەوەیەکی بەندە بە بیرکردنەوەو ئاستی هۆشیاری ئەوەوە، واتە بە شێوەیەکی گشتی بیر وکردەوە، لەیەکدی نایەنە دابڕان و هەمیشە، لە کارلێکی بەردەوامدان و یەکدی تەواو دەکەن، بیر وکردەوە پەیوەندییەکی دیالکتیکیان بەیەکەوە هەیە. بیر لە بۆتەی ئەزموون و کردەوەدا، گەشە ونەشە دەکات و دەخەملێ و بەرجەستە دەبێت و کردەوە، بە پشتیوانی بیر دەخەملێ و پێدەگات. بەرخورد و مامەڵەی بیروکردار، هۆشیاری ومەعریفەتی لێدەکەوێتەوە واتە هۆشیاری ومەعریفەت، بەرەنجامی بەرخورد و مامەڵەی دوو لایەنەی بیر وکردارە. ئینسان بە درێژایی مێژوو، دنیایەک زانست و هۆشمەندی بەدەست هێناوە و ڕۆژبەڕۆژیش زۆرتری کردووە و زیاتری دەکات. هۆشیاری وئاگایی لە ڕێگای پرۆسەی مەعریفەتەوە بەرجەستە دەبێت وقاڵبی خۆی وەردەگرێت، زادە وبەرەنجامی بەرخوردە لەگەڵ ژینگەی سروشتی وجڤاکی دەوروبەری مەدا. هەموو هۆشیاری و ئاگاییەکیش درەنگ یان زوو کرداری لێدەکەوێتەوە.. گوتمان مەعریفەت بەرەنجامی بەرخوردە لەگەڵ ژینگەدا، کردەوەو ئەزموون مەعریفەی لێدەکەوێتەوەو مەعریفەش، کردار عمل) دەخەملێنێ.. بەهەرحاڵ ئینسان وەکو بوونەوەرێکی ئەزموونگەرا، هەر کەشفێکی کردووەو هەر مەعریفەتێکی پەیدا کردووە، لە باندۆری ئەزموونی ژیانی خۆی بەدەر نەبووە. بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە هەر تاکێک بۆ وەدەست هێنانی ئاگایی، دەبێ بەخۆی شتەکەی ئەزموون کردبێ، چونکە ئەزموونی هەر نەوەیەک، بۆ نەوەی دوای خۆی دەمێنێتەوەو دەبێ بە

کەلەپووری ئەو، سەرەتای ژیانی هەر نەوەیەک، درێژەی ژیانی نەوەی پێش خۆیەتی، بۆیە ئەزموونی نەوەکانی پێشوو بەهۆی ئاوەز وئیدراکەوە، دەبێت بە ئەزموونی نەوەی ئێستا و ئیدی پێویست ناکات بۆ نموونە ئەزموونەکەی گالیلۆ دووبارە بکاتەوە.

هەڵبەتە ئاگایی یان مەعریفەت، لە میانی پرۆسەی تایبەتی خۆیەوە بەرجەستە دەبێت، فۆرمی خۆی وەردەگرێت، نەشە وگەشە دەکات و پێدەگات و بەرەبەرە لە قۆناغەکانی دواترا کەڵەکە دەبێت و ڕەوتی خۆی وەردەگرێت و ئاگایی و مەعریفەی زانستی وهونەری لێدەکەوێتەوە.. هەر مەعریفەیەک یەک لە دوو ڕەگەزی ئیدراکی و عاتیفی پێک دێت، واتە مەعریفە هەم ڕەنگدانەوەی واقیعی دەرەکییە و هەم ڕەنگدانەوەی باری دەروونییە. ئیدراک ڕەنگدانەوەی واقیعی دەرەکییە لە زەینی ئینساندا و، سۆز و عاتیفە ، کاردانەوەی دەروونیی مرۆڤە لە هەنبەر ئیدراکدا، پەیدا دەبێت... کەواتە مەعریفە، لەهەموو حاڵێکدا هەم هەڵگری ڕەگەزی ئیدراکیە وهەم هەڵگری ڕەگەزی عاتیفیە. دیارە هەندێجار عاتیفە بەسەر ئیدراکدا زاڵ دەبێ و هەندێجار بە پێچەوانەوە. مەعریفەش کەبە تەواوی بەرجەستەبوو و گەییە حاڵی سیستەماتیک ، سەر بۆ مەعریفەی زانستی یان هونەری دەکێشێت، واتە ئەگەر ڕەگەزی ئیدراک لە هاماجی ئاگاییدا زاڵ بێ، ئەوا مەعریفەی زانستی لێدەکەوێتەوەو، ئەگەر ڕەگەزی عاتیفی زاڵ بێ، مەعریفەی هونەری لێدەکەوێتەوە.. جۆرە مەعریفەیەکی دیکەش هەیە، کە ئەویش مەعریفەی فەلسەفییە، کەلە ڕاستیدا و بەحوکمی ئەوەی بایەخ بەهەردوو واقیعیبێرۆنی و هندوری دەدات، بەهەوێن و ئامیانی هەردوو مەعریفەی زانستی و هونەری دێتە ژماردن. بەهەرحاڵ،هەر سێ مەعریفە زانستی، هونەری و فەلسەفیەکە، بێژی نەبێژی ڕەگ وریشەیان کەم وزۆر، ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ دەچێتەوە سەریەک و بە ئاسانی لێکدی هاوێر ناکرێن.. چونکە لایەنی ئیدراکی و لایەنی عاتیفی بەڕێژەی کەمتر یان زیاتر لەهەر بوارێکی ئەو مەعریفانەدا هەن، بۆ نموونە لایەنی ئیدراکی لە زانستە ماتماتیکییەکاندا زاڵترە تا لە بوارە زانستییەکانی دی، یان لایەنی عاتیفی لە موسیقادا زیاترە تا لە بوارە هونەرییەکانی دی.

***

هەڵبەتە هەرجۆرە هونەرێک سەرچاوەو کەرەستەی تایبەتی خۆی هەیە و، وەکو چۆن شێوەکاری سوود لە بۆیە و ڕەنگ و فلچە وەردەگرێت، وەکو چۆن هونەری پەیکەرسازی سوود لە گەچ و کانزا و کەرەستەی دیکە وەردگرێت، بەو ئاوایە کەرەستەی ئەدەبیات زمانە و، بەزمان ولەناو زماندا بەرجەستە دەبێت و فۆرم قاڵبی خۆی وەردەگرێت، واتە کەرەستەی ئەدەبیات زمانە... جا لەبەر ئەوەی زمان لەچاو ڕەنگ و بۆیە و گەچ و کانزا و کەرەستەێن سروشتیەوە، زندووترەو لە هزرەوە نزیکترە، دەشێت هەڵگری هەم لایەنی ئیدراکی و هەم لایەنی عاتیفی بێت. هەرکاتێ دەربڕینە ئەدەبییەکە، بە میتافۆر ،خەیاڵ، تەنز، ئەفسانەسازی، جۆرەها سۆز و گوداز بارگاوی ببێت و زیاتر بایەخ بەلایەنە سایکۆلۆژیەکان و ڕاڤە وشرۆڤەی دەروون ودیوی ناوەوە بدات، تای

تەرازووی هونەر قورستر دەبێت و، هەرکاتێ دەربڕینەکە زیاتر شەقڵی دەلالەتی و سەلماندن وەربگرێت، تا تەرازووی ئیدراکی و زانستی مەعریفە بەشەریەکە قورستر دەبێت.. زمان و هزر وبیر پەیوەندییەکی دوولایەنەیان هەیە، بەڕادەیەک تێکەڵ دەبن دەشێت بگوترێ زمان، بیرێکی زندووە، زمان قاڵبی هزر وبیرە.. بەهەرحاڵ باندۆر و کاریگەری زمان بەسەر هزر و بیرەوە شتێک نییە نکۆڵی لێبکرێت و زمان خۆی لەخۆیدا کرۆک و جەوهەر وماهیەتێکی کەلتووری و فەرهەنگی هەیە وزمان خۆبەخۆ، بناغەی ئەپستمولۆجی وکەلتوور وفەرهەنگی گشتی هەر کۆمەڵگەیەکە وفاکتەرێکی هەرە سەرەکی پەیوەندی کۆمەڵایەتی هەر کۆمەڵگەیەکە، هەڵبەتە زمان تەنیا ئەوزاری پەیوەندی نییە، بەڵکو دەزگا و سازییەکی ئیدارکی و عاتیفیشە، کۆکەرەوە و خاڵی یەکانگیری هەموو کایە ئەپستمولوجیەکانی زانست و فەلسەفە و هونەرە، دەزگای زمان بە ڕادەیەک گرینگە، دەتوانرێ بگوترێ، هیچ شتێک لە دەرێی زماندا نییە، هەربۆیەش داگیرکەرانی کورد، هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدان زمانی کوردی کەرەتی سفر بکەن، ئەمە جگەلە خەمساردی خۆشمان!..

دیارە هونەر، لە گۆڕانکاریە کۆمەڵایەتیە – مێژووییەکان بەدەر نییە و نابێت. توێژینەوە و زانینی گۆڕانکاریە هونەرییەکانی هەر کۆمەڵگەیەک، ڕۆڵێکی گەورە لە توێژینەوە و زانینی گۆڕانکارییە کەلتووری و فەرهەنگی و ژێرخانییەکانی ئەو کۆمەڵگایەدا دەبینێ. واتە هونەر بمانەوێ و نەمانەوێ پەیوەندییەکی نزیکی دەگەڵ کۆمەڵگەدا هەیە.. ئەو کەسانەی بانگەشەی " هونەر بۆ هونەر " دەکەن، باوەڕیان وایە هونەر نابێت هیچ ئالیگرییەکی سیاسی هەبێت وئەمانە بەو بۆچوونەی خۆیان، پەیوەندییە دیالکتیکییەکەی نێوان هونەرو کۆمەڵگە فەرامۆش دەکەن.. ئیدی هونەر بەگوێرەی پێداویستیەکانی ژیانی مرۆڤ، لەهەر قۆناغ و سەردەمێکدا گۆڕانی بەسەردا دێت. ئیدی چ هونەرمەند و چ زانا هەردووکیان بایەخ بە گۆڕان و گۆڕینی واقیع دەدەن و لە پرۆسەی گۆڕان بەدەر نین. ئەگەر زانا لەبەر ڕۆشنایی واقیعی دەروونی (هندووری) واقیعی بێرونی کەشف دەکات، ئەوا هونەر لەبەر ڕۆشنایی واقیعی بیرۆنیدا واقیعی هندووری دەناسێنێ و کەشف دەکات.. واتە هەردووکیان عەوداڵی حەقیقەت دۆزین، ئەویان عەوداڵی حەقیقەتی زانستییە ئەمیان عەوداڵی حەقیقەتی هونەری یان ئیستاتیکییە..

وەکو پێشتر ئاماژەمان کردێ، زمان کەرەستەی سەرەکی هەر بەرهەمێکی ئەدەبییە.. دیارە زمان، خۆبەخۆ بریتی نییە لە کۆمەڵێک وشە و پەیڤی بێ سنوور و بێ کۆتایی، ئەوەی بێ سنوور وبێ کۆتاییە، مانایە نەک وشە، بۆیە میتافۆر وبەکاربردنی میتافۆری، زمان لە سنوورداری دەرباز دەکات.. میتافۆر وخوازە وخواستن، بریتییە لەبەکارهێنانی وشە بۆ مانا و مەبەستێکی دی.. جا بەم پێیە ولەم پێوەدانگەوە، گەورەترین و کاریگەرترین کاری میتافۆر و خواستن، دەکاتە داهێنان و ئەفراندنی زمانێکی تازە، کەتا کەلتوور و فەرهەنگ و شارستانیەتی بەشەری ئاڵۆزتر بێت، بەگوێرەی پێداویستیە حەیاتییەکان زیاتر پەنای دەبرێتێ و پتر سوودی لێوەردەگیرێت..

هەڵبەتە میتافۆر وخواستن، شیان و توانای دەركی مە لە دنیای دەوروبەرمان و فامكردنی مە زۆر دەوڵەمەند دەكات . پێویستە ئاماژە بۆ ئەوەش بكرێ كە میتافۆر وخواستن، لە ئەدەبیاتدا زیاتر بەكار دەبرێ تا لەكایە ئەپستمولوجیەكانی دیكە و، میتافۆر و خواستن تەنیا بەمەبەستی بەرزكردنەوەی ئاستی ئاگایی ئیدراكی بەكار نایەت، بەڵكو بەمەبەستی دەربڕینی هەست و سۆز وچۆنیەتی ئیستاتیكای ئەدەبیش بەكار دەبرێت، یانی لەم حاڵەدا زمان لەوە دەرباز دەبێ كە ئەوزارێكی سادە بێت ودەبێت بە دەزگا و سازییەكی ئیدراكی و عاتیفی.. كەواتە زمان كۆمەڵێك پەیڤ و وشەێن دیاری كراوە، بەكۆمەكی میتافۆر و خواستن وخوازە، توانایەكی مانایی بێ سنوور پەیدا دەكات.

دیارە كە زمان پێش میتافۆرەو ڕەگەزێكی بونیادینی فەرهەنگی و شارستانییە. كەلتوور و شارستانیەت پوختە و كاكڵەی ژیانی كۆمەڵایەتیە و جیاوازیەكی سەرەكی نێوان ئینسان وحەیوانە. هەندێك پێیان وایە كە زمان ئاوێنەی واقیع نمای فەرهەنگ و كەلتوور و شارستانیەتە، بەهەموو چەمك و ماناكانیەوە. بەم پێیە ئەدەبیات وەكو دیاردەیەكی فەرهەنگی كەلتووری، ئاوێنەی ئەو دنیا و واقیعەیە كە تیایدا لەدایك بووە و ئەدەبیات پایە وبنەمایەكی كۆمەڵایەتیە و، لە ڕێگەی زمانەوە، كە ئەویش دەسكەوتێكی كۆمەڵایەتیە، گوزارشت لەخۆی دەكات..بۆیە هەندێك، بەرهەمی ئەدەبی، بە ڕەنگدانەوەیەكی واقیعی كۆمەڵایەتی نازانن بەڵكو بەجۆرە بەرهەمهێنانێكی كۆمەڵایەتی دەزانن. واتە بەرهەمی ئەدەبی، بە كۆمەكی هەندێ كەرەستەی خاوی وەكو زمان، دەقێن ئەدەبی دیكە و تەكنیكی تایبەتی، ئەو كەرەستە خاوانە دەگۆڕێ بۆ شتێكی تازە وقاڵبێكی تازەیان پێدەبەخشێت.. یانی لەم پێو دانگەوە بەڕای هەندێك لە خاوەن نەزەر و شارەزایان ناتوانرێ بەو نەفەسەوە مامەڵە دەگەڵ تێكستی ئەدەبیدا بكرێ كە ڕەنگدانەوەی واقیعی مێژووییە، چونكە زمان ناتوانێ جیهان بنوێنێتەوە، بەڵكو تەنیا دەتوانێ وەسفی جیهان بكات..

دیارە زمانیش دیاردەیەكی یەجگار ئاڵۆزە، بەگوێرەی واقیعی چینایەتی، جوگرافی، ناوچەیی، ڕەگەزی و نەژادی، پێگەی كۆمەڵایەتی و... هتد دەگۆڕێن. جا بەم پێیە ئەدەبیات ڕەنگدانەوەیەكی ڕووتی واقیعی كۆمەڵایەتی و مێژوویی نییە، بەڵكو هەر بەرهەمێكی ئەدەبی بەخۆی بویەرێكی كۆمەڵایەتیە. ئەدەبیات هەر زادەی مێژوو نییە، بەڵكو چالاكانە بەشداری لە دروستكردنی مێژووشدا دەكات.. واتە ئەدەبیات تەنیا ڕەنگدانەوەی واقیعی كۆمەڵایەتی نییە، بەڵكو خودی واقیعە. هەڵبەتە بونیادی زمانەوانی لە باندۆر و كاریگەری بونیادی كۆمەڵایەتی و هەلومەرجی مێژوویی بەدەرنییە. بۆیە هەر توێژ وچینێكی كۆمەڵایەتی شێوازی گوزارشت و دەربڕینی تایبەتی خۆی هەیە، توێژەران پێیان وایە لایەنی كەمی ئەركی ئەدەبیات سوودمەند بوون و لەزەت بەخشینە، ئەدەبیات و خوێندنەوەی ئەدەبیات تەنیا بۆ وەخت بەسەر بردن نییە، بەڵكو پەیامە، پەیامێكی جدیە، بۆ ناساندنی ئینسان بەخودی خۆی و زەرورەتی ڕژد بوونی

لەسەر ئینسانیەتی خۆی بەهەموو ئەرک و مافەکانیەوە.. ئەمەش بۆخۆی جۆرە لەزەتێکی بەسوودە، کەوایە سوودمەندی و لەزەتی ئیستاتیکی دوو ڕووی یەک دراون.. هەندێجار هەندێ دەقی ئەدەبی ڕەنگە لەزۆر سەرچاوەی دەروونناسی، کۆمەڵناسی، و مێژوویی ئاگایی و بێداری، زیاتر و واقیعی تر بەخوێنەر بدات. ماکیسم گورکی پێی وایە ئەدەبیات یارمەتی ئینسان دەدات تاخۆی باشتر بناسێت و متمانەی پتر بەخۆی پەیدا بکات. ئەدەبیات مەیلی حەقیقەت دۆزی و خەپتین دژی گەندەڵی لەبوونی خەڵکیدا بێدار دەکاتەوە، تا بتوانێت، خەسڵەتە باش و مرۆڤانیەکانی خۆی بدۆزێتەوە و بەدەست بێنێتەوە..

ئەدەبیاتی ڕەسەنی هەر سەردەمێک ڕەنگدانەوەی خولیا دەروونی وباری سایکۆلۆژی و هەوراز ونشێوە کۆمەڵایەتی – مێژووییەکانی ئەو سەردەمەیە... ئەدەبیات بە شێوەیەکی گشتی جۆرە خەباتێکە لەپێناوی بەدەست هێنانی ئاگایی و گەیشتن بە حەقیقەت، کەواتە بابەتی سەرەکی ئەدەب مرۆڤ و ئازادی مرۆڤە... مرۆڤ بە تەبیعەت دەیەوێ ئەوە نەبێت کە هەیە، بەڵکو لە هەوڵی ئەوەدایە، ئەو شتەبێ کە پێویستە ببێت. لە هەوڵی ئەوەدایە کەوشەنی ئەو واقیعە ببەزێنێت کە هەیە و بگات بە حەقیقەتی ئایدیال، بۆ ئەمەش دەبێ ڕەوش و بارودۆخە باو و بەرقەرارەکە بگۆڕێت. ئەدەبیات لە ڕێگەی دەربڕین وگوزارشتی ئیستاتیکیەوە کار بۆ ئاگادارکردنەوەی خەڵکی دەکات، بۆیە زۆرجار دەگوترێ لەڕێگەی دەقێن ڕەسەنی ئەدەبیەوە دەکرێ، مێژوو و هەلومەرج و ڕەوشی واقیعی ژیانی خەڵکی سەردەمێکی تایبەتی بخوێنرێتەوە، هەڵبەتە ئەم شێوە گوزارشت و دەربڕینە، خۆی لە خۆیدا کارێکی کۆمەڵناسانەیە..

بەکورتی کۆمەڵناسی ئەدەبیات، بەشێکی زانستییە کە جگەلە ڕەخنەی کۆمەڵایەتی ئەدەبیات کەبە توانا و ئیمکاناتێکی تایبەتیەوە هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و مێژوویی ئەو سەردەم و دەورانە دەخاتەبەر وردبینی لێکۆڵینەوەوە، کە بەرهەمە ئەدەبیەکەی تیا خولقێنراوە.

***

وەکو ئاماژەمان کردێ، زمان کەرەستە و ئەوزاری سەرەکی هەر دەق و ژانرێکی ئەدەبییە. بیر، چ لە ئەدەبیات دا و چ لە هەر گوتار و نووسینێکی دیکەدا، لەڕێگەی زمانەوە دێتە دەربڕین و دەخرێتەڕوو و خودی زمانەکەش لە میانی ئەم پرۆسە و جەریانەدا نەش ونما دەکات، پەرە دەستێنێت و دەوڵەمەند دەبێت و دەخەملێت وپوختە دەبێت.

بەهەرحاڵ، فەرهەنگ وکەلتوور وشارستانیەت وئەپستمولوجیا، یەکێکە لەو دەسکەوتە بەشەریانەی کە دنیای بەشەری و حەیوانی لێکدی جیادەکاتەوە. هەوێن و ئامیان و ڕەگەزی هەرە سەرەکی و بناغەی فەرهەنگی هەر کۆمەڵگەیەکە. ئەدەبیاتیش لەهەر دوو لایەنی هزری و هونەرییەوە، بە ڕەگەزێکی گرینگی کەلتووری و فەرهەنگی، بەتایبەتی کەلتوور و فەرهەنگی مەعنەوی، دێتە ژماردن.. جا چونکە ماک و هەوینی سەرەکی ئەدەبیات زمانە، بۆیە

ئاوێتەبوونی زمان و ئەدەبیات، شوێن وپێگەیەکی زۆر گەورەی لە فەرهەنگی هەر کۆمەڵگەیەکدا هەیە.. بەهەرحاڵ زمان داهێنانێکی ئەوەندە گرینگی ژیانی تیرەی بەشەرە ڕەنگە نەبێ بە زێدەڕۆیی گەر بگوترێ، هیچ شتێک لە دەرێی زماندا نییە و تیرەی بەشەر، بە دەرەجەی یەکەم قەرزارباری زمانە... هەندێک لە زمانەوانە هاوچەرخەکان و تیۆریسێنە ئەدەبییەکان پێیانوایە زمان بە مانا فراوان و دەلالیەکانی زمان تەنیا لە کۆمەڵگادا، ئیدی لە خانەوادەوە بیگرە تا دەگاتە کۆمەڵگە بەشەرییەکان، پەیدا دەبێت ،واتە گروپێکی جڤاکی دەتوانێ نیشانە و ڕەمز و دەلالەت بە زمان ببەخشێت. تاک دەتوانێ هەندێ دەنگی بێ مانا بەرهەم بێنێ، بەڵام ئەو دەنگانە تا لە بازنەی تاکایەتیدا بمێنێتەوە، مانایەکی ئەوتۆیان نابێ و بەڕەمز و نیشانە نایەنە ژماردن. واتە نیشانە و ڕەمز لە تاکایەتی وتەنیاییدا بەرهەم نایەن و تەنیا لە واقیع و ژینگەی کۆمەڵایەتیدا، سیستەمی زمانەوانی پەیدا دەبێت و بەرهەم دێت، واتە زمان لەگەڵ کۆمەڵگەداو لەناو کۆمەڵگەدا پەیدا بووە و پەیدا دەبێت. زمان، پراکتیکی ترین ئەوزارە بۆ گوێزانەوەی ئەزموونە جۆراوجۆرە هزری و کردەییەکان و کارامەترین ئەوزارە بۆ بەرخورد و مامەڵەکردن دەگەڵ دەوروبەردا، دەگەڵ سروشتی بێ گیان، گیانداران و دەگەڵ بەشەردا. کەواتە وشە بەتەنیا و لەخودی خۆیدا ناکاتە هیچ، بەڵکو لە بەکارهێناندا بایەخ و ڕەمزییەت و دەلالەت پەیدا دەکات.. بۆیە زۆرجار دەگوترێ زمان و هزر دوو ڕووی یەک دراون، نە زمانی بێ هزر هەیە و نە هزری بێ زمان هەیە... یان زمان سێبەری بیرە. هەڵبەتە زمان کەرەستەی سەرەکی ئەدەبیاتە، وەکو چۆن بەرد و برۆنز کەرەستەی خاوی پەیکەر سازییە، ڕنگ کەرەستەی نیگارکێشیە، دەنگ کەرەستەی موزیقایە..بەڵام دەبێ ئەوەمان لەبیر بێ کە زمان وەکو بەرد، برۆنز و ئەو جۆرە شتانە، خۆڕسک و سروشتی نییە، بەڵکو دەستکردی بەشەرە و ڕەگەزی بنەڕەتی کەلتوور و فەرهەنگە. هەڵبەتە زمانی کایە ئەپستمولوجی و مەعریفییەکان جیاوازن، بۆ نموونە زمانی ئەدەبی، زمانی ڕۆژانە و زمانی زانستی جیاوازن و هەریەکێک لەو زمانانە تایبەتمەندی خۆی هەیە. بۆ نموونە زمانی زانستی بەشێوەیەکی سەرەکی دەلالەتی و نیشانەییە، بەڵام زمانی ئەدەبی مەرج نییە دەلالەتی بێ، بەڵکو دەربڕینی حاڵەت و بارە دەروونیەکانیش لەخۆ دەگرێت. زمانی ئەدەبی زیاتر گێڕانەوەییە، زیاتر بە گێڕانەوە بارگاوییە، بەشێوەیەکی گشتی دەتوانرێ بگوترێ بنیادەم دەکاتە زمان و زمان دەکاتە کۆمەڵگە. واتا وەکو پێشتر ئاماژەمان کردێ ئەدەبیات ڕەگەزێکی هەرە گرینگ و هەستیاری فەرهەنگ و کەلتووری کۆمەڵگەیە و زمانیش بەردی بناغە و ماکی فەرهەنگ و کەلتووری کۆمەڵگەیە و زمانیش بەردی بناغە وماکی فەرهەنگ و کەلتووری کۆمەڵگەیە و ئەوزارێکی هەرە سەرەکی پەیوەندی نێوان بەشەرانە..

***

هەڵبەتە پەیوەندییەکی دینامیکی و ئۆرگانیکی چالاک لەنێوان دەقی ئەدەبی، نووسەر و خوێنەردا هەیە و، ئامانجی کاری ئەدەبی ئەوەیە کە خوێنەر بکات بە شەریکی بەرهەمهێنانی دەق نەک بە بەکاربەری دەق. دیارە گوتاری نووسراو یان دەق لە ڕێگەی زمانەوە ئەنجام دەدرێت وئیدی خۆیبوونی خۆی وەردەگرێت وپەیوەندی بە نووسەرەوە نامێنێ و بەدەم ڕەوتی ڕۆژگارەوە تووشی دەبێت بەتووشی خوێنەرانی زۆر وهەمە جۆرەوە... بۆیە دەقی ئەدەبی، کە بڵاو دەبێتەوە، لە نووسەر دادەبڕیت وپەیوەندی لەگەڵ خوێنەردا پەیدا دەکات. زندوویەتی دەق بە خوێنەرەوەو دەق تەنیا لە پرۆسەی خوێندنەوەدا ولەمیانی ئەزموونی خوێندنەوەی خوێنەرا، مادییەت و دەقایەتی پەیدا دەکات، دەنا لەناو ڕەفەی کتێبخانانەدا، ناکاتە هیچ و بۆیە دەقی ئەدەبی بەبێ خوێنەر و لە دەرێی خوێنەردا تەنیا ڕەش کردنەوەی پەڕانە و هیچ بایەخێکی ئەدەبی نابێت. واتە بەبێ ئەم بەشدارییە ئۆرگانیکیە زندوو و بەردەوامەی خوێنەر هیچ جۆرە ئەدەبیەتێک نایەتە دی.. ڕاستە خوێنەر ئازادە لە خوێندنەوە و ڕاڤەی دەقدا، بەڵام بەو ڕادەیە ئازاد نییە کەبە کەیف و مایەشای خۆی، بەکەیفی دڵی خۆی دەقەکە ڕاڤە بکات و هەرچیەکی بویٚ لەدەرێی دەقەکەوە بیهێنێ و بە نەهەق لە دەقەکەی بار بکات و بە ئیلتیزاماتێکی ئایدۆلۆژی نەگۆڕ و حوکمێکی پێشوەختەوە مامەڵە و بەرخورد دەگەڵ دەقدا بکات، خوێنەری چاک دەبێ خوێنەرێکی لیبراڵ بێ، چەند لە ڕاڤە و لێکدانەوەی دەقدا ئازادە، دەبێ ئەوەندەش نەرم بێ کە بتوانێ خۆی بگۆڕێت و دەستبەرداری هەر ئیلتیزاماتێکی ئایدۆلۆژی پێشوەختە بێت ڕاڤەو شرۆڤەکەی لە خودی دەقەکەوەو لە هندووری دەقەکەوە هەڵەنجێت وخوێندنەوەو ڕاڤەکەی لە لای خەڵکی دیکەش قەناعەت بەخش بێت.. بەتایبەتی دەقێک کە کراوە بێت و جۆرەها خوێندنەوە هەڵبگرێت.. بۆیە خوێندنەوە تەنیا کەشفکردن و دۆزینەوەی مانای دەق نییە، بەڵکو کاریگەری و باندۆری دەقیشە لەسەر خوێنەر. واتە لێرەدا ئەوە " مەرگی نووسەر "ەی کە ڕۆلان پارت باسی دەکات، هاوکاتە دەگەڵ لەدایکبوونی خوێنەردا. جا لێرەدا دەق خۆبەخۆ (بەدەر لە باندۆر و کاریگەری نووسەر) دەبێت بە وار و زەمینەی نەشونمای مانایان، هەر خوێندنەوەیەک، نهێنیەکی تازەی دەق کەشف دەکات، بۆیە خوێندنەوەی دەق، هیچ کاتێک لە کۆتایی نایەت، بەتایبەتی خوێندنەوەی دەقی کراوە، کەخۆی لە خۆیدا، خەسڵەتی فرە دەنگی بەسەردا زاڵە.. و ئەدەبیات بە شێوەیەکی گشتی وەکو ڕەگەزێکی کەلتوور و شارستانیەت و فەرهەنگی کۆمەڵگەیێن بەشەری، دەستکەوتێکی کۆمەڵایەتییە کە کەرەستە سەرەکییەکەی زمانە، لێرەدا زمان و وشە دەکاتە قاوغ و قاڵبی بیر و هزر و هەر وشەیەک هەڵگری چەمکێکە کە زەینیەتی هاوبەشی خەڵکی کۆمەڵگەیەک بە کۆمەکی ئەو چەمکانە پەیوەندی دەگەڵ یەکدا پەیدا دەکەن.. هەڵبەتە سەبارەت بە زمان، کە دەگوترێ هیچ شتێک لە دەرێی زماندا نییە، هیچ ناکاتە زێدەگۆیی و تەنانەت خەیالیش وەکو بەشێکی گرینگ لە بونیادی هزرەوانی و هزرینی ئینسان بە جۆرێ ئاوێتەی زمانە، مەگەر بەتەنیا لە دنیای ئەپستراکتدا جیا بکرێنەوە، دەنا جیاکردنەوەیان مەیلەو مەحاڵ و مەحاڵە.. دیارە زمان تەنیا کۆمەڵێک وشە و نیشانەی ڕووت نییە، چونکە وشە

لەڕووی ژمارەوە لە هەموو زمانێکا سنووردارە، ئەوەی دەوڵەمەندی و بەرینی و بێ سنووری بە زمان دەبەخشێت واتایە.

واتە زمان لە بەکارهێنانا و بەهۆی میتافۆر و کینایە و لەناو هونەرە ڕەوانبێژییەکاندا نەش ونما و گەشە ونەشە دەکات و تا ڕادەی بێ سنووری پەرە دەسەنێت... ئیدی خەیاڵ وەکو بەشێک لە هزر، بە کۆمەکی وێنا و ڕەمز ومیتافۆر وکینایە و درکە و، هونەرە ڕەوانبێژیەکان، بەتایبەتی کاریگەری و باندۆری خۆی لە هونەرا بە گشتی و لە ئەدەبیات بە تایبەتی دەنوێنێ و بەرجەستە دەکات.. بۆیە زمان تەنیا ئەوزارێکی پەیوەندی سادە نییە، بەڵکو هەڵگری خەون وخولیا ئەقڵی و عاتیفییە ئاڵۆزەکانی ئینسانە.. هەروەها زمان کۆمەڵێک وشەی سنووردار نییە، بەڵکو پەیوەندییەکی لە جیابوونەوە نەهاتگی ئەوتۆی دەگەڵ هزر و هزرینی ئینساندا هەیە.. کە هەندێک لە زانایان لەواری شرۆڤەی پەیوەندییەکانی نێوان زمان و ئەندێشەدا، گەیوونەتە ئەو ئەنجامگیرییەی کە ئێمەی بەشەر هێندەی بەوێنەی زهنی بیر دەکەینەوە بە وشە بیر ناکەینەوە.. واتە بەم پێیە وشە دەکاتە جۆرە ڕەمزێک وئیدی بە کۆمەکی ڕەمزکاری و میتافۆر توانای گوزارشتەوانی زمان یەجگار دەوڵەمەند دەبێت و لەڕێگەی میتافۆرەوە ڕێگەی گۆڕان و پەرەسەندن لەبەردەم زماندا دەکرێتەوە.

***

جا لێرەدا مەسەلەی فۆرم و ناوەڕۆک دێتە ئاراوە، هەڵبەتە جیاکردنەوە و هەوڵی جیاکردنەوەی ئەم دووانە لە دەقێکی ئەدەبی یان هونەریدا کارێکی بێهودە و نابەجێیە. چونکە زمان (قاڵبی گوتار) و هزر (ناوەڕۆکی گوتار) بەجۆرێ ئاوێتەی یەکدی بوون و لە پەیوەندییەکی دیالیکتیکی وەهادان کە هیچ سنوورێکیان لە نێواندا نییە و جیاکردنەوەیان هیچ مانایەکی نییە. ئەمە جگەلەوەی کە هزر وخەیاڵ، ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ شەقڵ و ئاراستە و بونیادێکی کۆمەڵایەتی هەیە وبۆ ئەوەی دەربکەوێ و بەرجەستە ببێت، دەبێت لە قاڵبێکا بێتە دارِشتن، واتە دەبێت بێتە زمان و شێواز پەیوەندی بە چیەتی بابەتەوە، واتە چ بابەتێک دەخاتەڕوو، نییە، بەڵکو پەیوەندی بە چۆنیەتی وتنی بابەتەوە هەیە.. واتە لە شێوازدا گۆڕینی بابەت بۆ تیمە وناوەڕۆک مەبەستە..واتە شێواز دەکاتە دەنگ ودەنگدانەوەی زەینی نووسەر. هەڵبەتە هەندێک لە پسپۆڕان و شارەزایانی واری ئەدەبیات قەناعەتیان وایە کە پەیوەندییەکی دیالکتیکی ئەوتۆ لەنێوان فۆرم و ناوەڕۆکدا هەیە، کە هیچیان بەبێ ئەوی دی نایەتە دی.. یانی دوو ڕووی یەک دراون، هەر ڕوویەکیان بسڕیتەوە، دراوەکە لە دراوی و لە ڕەواج دەکەوێت.. واتە لێرەدا فۆرم دالەو ناوەڕۆک مەدلوولە.. بەڵام هەندێکی دی پێیان وایە دەق زنجیرەیەک نیشانەیە کە مانا بەرهەم دێنێت. ئیدی خوێنەر خۆبەخۆ دەرو وڕۆڵی ڕاڤەکار دەبینێ، ئیدی دەقی ئەدەبی چ ڕیالیستی، چ ناڕیالیستی، ئیمکانی بەرهەم هێنانی بەردەوامی مانا فەراهەم دەکات، ئەنجام خوێنەر ڕۆڵی ڕاڤەکار دەبینێ. ئەمەش خۆی لەخۆیدا ئەوە دەخوازێ کە دەق و خوێنەر لە کارلێکی جدیدا بن..

هەڵبەتە هەرمان و زندوویەتی دەقی ڕەسەن و باڵا لەوەدایە کەلە هەرکات و شوێنێکا خوێندنەوەو ڕاڤەی تازەو جیاواز هەڵدەگرێت...

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

*- زانستی ئاوەڵ واتا، دانانی د. کامل حەسەن عزیز البصیر، ئەندامی کۆڕی زانیاری عێراق، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، 1981.

*- کندوکاوی در جامعەشناسی ادبیات، فرهنگ ارشاد، چاپ یکم، 1391 ، تهران، آگە.

*- محمد رضا شفیعی کدکنی، ادبیات فارسی از عصر جامی تا عصر ما، ترجمە حجت اللە اصیل، نشر نی، چاپ هفتم، تهران 1398.

*- زبان باز، پژوهشی دربارەی زبان و مدرنیت، داریوش آشوری، نشر مرکز، تهران، چاپ سوم 1389.

*- ساخت زبان فارسی، احمد ابومحبوب، تهران، نشر میترا، چاپ دوم، 1381.

*- مارکسیم غربی و مکتب فرانکفورت، ترجمە رضا نجف زادە، تهران، قصیدە سرا، چاپ اول 1381.

*- علی الشوک، جولة فی اقالیم اللغة و الاسطورە، دار المدی، ط2، 1999.

*- جورج مولینیە، الاسلوبیە، ترجمە و تقدیم، د. بسام برکە، ط2، 2006، مجد المؤسسة الجامعیة للدراسات و النشر و التوزیع.